

HORVÁTH M. TAMÁS

kutatócsoport-vezető (MTA-DE Közzszolgáltatási Kutatócsoport)
egyetemi tanár (DE ÁJK)

SZILÁGYI JÁNOS EDE

habilitált egyetemi docens (ME ÁJK)

BARTHA ILDIKÓ

tudományos főmunkatárs (MTA-DE Közzszolgáltatási Kutatócsoport)
egyetemi docens (DE ÁJK)

HÓ ÉS SÁR: A VÍZ MINT ÉRTÉK VAGY ÉRDEK KÉPZELT BESZÉLGETÉS A VÍZ JOGALANYISÁGA FELVETÉSÉNEK ÜRÜGYÉN¹

Kérdező: Nemrégiben egy koncepció látott napvilágot a víz jogalanyisága új-zélandi példájának alkalmazhatóságáról a Balaton és a magyar jog viszonylatában. Szilágyi János Ede,² az elképzelés felvetője szerint mi ennek a lényege?

Szilágyi János Ede: Az új-zélandi Északi-szigeten található 'Whanganui' folyó – a maori őslakosok által hivatkozott 'Te AwaTupua' néven – 2017-ben nyert önálló jogalanyiságot egy, az új-zélandi parlament által elfogadott törvényen² (továbbiakban: ATA) keresztül. Az új-zélandi parlament döntésének környezetjogi vonatkozásai nemzetközi szinten nem előzmény nélküliek. A bevezetést ugyanakkor elsődlegesen emberi jogi megfontolások indokolták. Az ATA ismertté válását követően nem sokkal Magyarországon is felvetődött az a gondolat, hogy annak mintájára a Balaton önálló jogalanyiságot nyerjen. Kérdés, hogy az ATA vízjogalanyisági koncepció⁴ alkalmazása mennyiben lenne indokolható, illetve jogi vonatkozásait tekintve mennyiben lenne alkalmazható a „Magyar-tenger” esetében. Fontos a kérdés komplex megközelítése, vagyis ne pusztán környezetvédelmi aspektusok kerüljenek felvetésre, hanem a víz jogalanyiságának dogmatikai vonatkozásai, vagy éppen a gazdasági hasznosíthatóság kérdéskörei is.

Horváth M. Tamás: Nem kevésbé érdekesek lehetnek az érdekviszonyok, amelyek a koncepció érvényesülésében – ott is, itt is – szerepet játszhatnak.

Kérdező: Van tehát más nemzetközi kapcsolódása, előfordulása ennek a koncepciónak? Melyek ezek?

Bartha Ildikó: Az európai uniós környezetpolitika értékeivel és elveivel több ponton is van hasonlóság, habár a gazdasági integrációs gyökerek miatt teljes azonoságról nem beszélhetünk. A közösségi tagállamok képviselői az Európai Tanács 1972-es, párizsi ülésén először fogalmazták meg, hogy szükség van a „gazdasági növekedést kísérő” közösségi környezetpolitikára.

Az Európai Bizottság 1973 óta ad ki többéves környezetvédelmi cselekvési programokat (ún. akcióprogramokat), formális jogi alapot pedig az Egységes Európai Okmány (EEO) 1987-es hatálybalépése teremtett ennek az új területnek.³

A közösségi környezetpolitika deklaráltan olyan célok érdekében jött létre, mint a környezet minőségének megőrzése, védelme és javítása; az emberi egészség védelméhez való hozzájárulás; valamint a természeti erőforrások körütekintő és észszerű hasznosításának biztosítása.⁴ Az alapítószerződés-szövegekben és uniós szakpolitikai dokumentumokban tehát megfigyelhető egyfajta értékszemlélet, a belső piachoz és más szakpolitikákhoz való viszony alakulása azonban nem egyenes az uniós környezetpolitika több évtizedet átfogó történetében. Míg az első három akcióprogram keretében a gazdaság és a környezetvédelem összekapcsolásának igényén túl fokozatosan kifejlődött a környezetvédelem mint önálló közösségi cél megvalósítására törekvés, a negyedik akcióprogramban, egy időben a belső piac mélyítését célzó EEO hatálybalépésével, a környezetvédelem inkább alárendelten, a gazdasági integráció akadályai elhárítását szolgáló eszközként jelent meg. Az ötödik, de még inkább a hatodik akcióprogramban, illetve az erre épülő szabályozási rendszerben pedig már előtérbe került a fenntartható fejlődés stratégiája és ezzel együtt az erőforrás-hatékonyságra és a véges erőforrások védelmére való törekvés, mint amit a többi uniós szakpolitika keretében,⁵ sőt akár a gazdasági integrációs célokkal szemben is biztosítani kell.⁶

A környezetpolitikai célkitűzéseknek részét képezi a víz mint természeti erőforrás védelme is,⁷ amelyet az Unió jogi és szakpolitikai dokumentumai mint „nem kereskedelmi terméket”,⁸ minden uniós polgár számára alapvető fontosságú közjavak⁹ egyikét, korlátozottan rendelkezésre álló forrást definiálnak.¹⁰ Az uniós politikákban tehát elsősorban az erőforrás-hasznosítás alapú szemlélet jelenik meg, és kevésbé az erőforrás mint közösséget szimbolizáló önálló entitás, amely saját jogokkal rendelkezik.

SZ.J.E.: A második világháborút követő modern jogrendszerben számos megvalósított újítás, illetve elméleti elképzelés jelent meg a környezet védelmének előmozdítása érdekében.¹¹ Ezek közül különösen kettőre érdemes felhívni a figyelmet.

A közelmúltból különösen¹² az Ecuadori Köztársaság 2008-as alkotmánya érdemel kiemelés, amely fontos példaként szolgált más országok számára is. Számunkra ezentúl azért is lehet fontos, mivel annak első bírósági eljárásban történt érvényre juttatására éppen egy folyóra, a Vilcabambára tekintettel került sor. Az ecuadori alkotmány II., Jogokról szóló címének hetedik, a Természet jogairól szóló fejezete (71–74. §) magának a természetnek – saját szóhasználatában Föld Anyának (Pacha Mama) – biztosít jogokat. Konkrétan jogot ahhoz, hogy (a) tiszteljék létezését és hogy fenntartsák életciklusait, rendszerét, funkcióit és evolúciós folyamatait, valamint, hogy (b) helyreállítsák. A dogmatikai újítás itt jelen esetben magának a természetnek az alkotmányban rögzített egyfajta megszemélyesítése. Az ecuadori alkotmány ugyanakkor a természet jogainak rögzítése mellett tilalmakat fogalmaz meg (ti., hogy mások ne sértsék a természet e jogait), az állam számára számos kötelezettséget ír elő, továbbá – témánk szempontjából talán az egyik legfontosabb részletszabálya ennek az alkotmánynak –, hogy „minden személynek, közösségnek és népnek joga van a hatóságokhoz fordulni a természet jogainak érvényre juttatása céljából” (71. §). Vagyis az ecuadori alkotmány a természet mint jogalany jogai érvényre juttatásának garanciájaként egyfajta *actio popularis*⁷ biztosít lényegében bárki számára.¹³

Az ecuadori alkotmány fent ismertetett rendelkezéseinek első jelentős bírósági alkalmazása¹⁴ 2011-ben történt, amikor is egy, a Vilcabamba folyóhoz közeli, azt szennyező, illetve áradásokat is okozó útépítéssel szemben néhány érintett polgár fordult a bírósághoz a folyó jogaira hivatkozással. A természet joga és az arra hivatkozó polgárok képviseleti jogosultsága (az alkotmány 71. §-a alapján) elismerést nyert a bíróság előtt; nem melleleg a konkrét esetben az is megállapítást nyert, hogy a természet joga sérült. Ugyanakkor mindez nem eredményezte magának az útépítésnek a leállítását, hanem pusztán a kivitelezés minőségének változásához vezetett egy bizonyos – elég hosszúira nyúlt (...) – idő elteltével. Vagyis az ügy rámutat arra, hogy a természet megszemélyesítése és a részére biztosított *locus standi*, továbbá ezek bírósági elismerése önmagában nem biztosít kellő garanciát a természet magas szintű védelmére, illetve fejlesztésére; így, például (a) a *végrehajtási deficit* eredményező egyéb hiányosságok kiküszöbölésére, illetve (b) az érintett természeti érték megfelelő használati, illetve hasznosítási mértékének meghatározására, vagyis hogy a gazdasági fejlődés és a környezeti fenntarthatóság között milyen értékpreferencia alapján húzzuk meg a határt.¹⁵

Kérdés: Van más példa is vagy extrém jogi szabályozási esetek ezek?

SZ.J.E.: Nem tekinthető ugyan az ATA nemzetközi előzményének – sokkal inkább az ATA-t magát felhasználó jogi megoldásnak – egy indiai felsőbb bíróság döntése, amely a *Gangesz és más vizek jogalanyisága* tárgyában született. Ennek ellenére az Indiában alkalmazott, folyók jogalanyiságát kimondó ítélet egyedi megoldása olyannyira alkalmas az ATA sajátosságainak kiemelésére, hogy mindenképpen jónak látjuk azt e helyen bemutatni az alábbiak kiemelésével.

Mindösszesen néhány nappal az új-zélandi Whanganui folyóra vonatkozó törvény parlamenti elfogadását követően, 2017. március 20. napján az észak-indiai *Uttrakhand* állam felső bírósága ítéletében¹⁶ „jogi személynek” („juristic person”, „legal person”, „legal entity”), sőt, „élő entitásnak” („living entity”) nyilvánította a *Gangeszt* és annak mellékfolyóját, a *Jamunát*, valamint az azokba ömlő összes többi folyót (ítélet 10–11. oldalai). Az ítéletben kinyilvánítják, hogy a két folyó és mellékfolyói „jogi és élő [sic!] személyek, akiket megillet a jogi személyek státusza, a személyek minden jogával, kötelezettségével és felelősségével annak érdekében, hogy a Gangesz és Jamuna folyók megőrzése biztosított legyen”. A döntésben egyébiránt utalnak az indiai alkotmány két cikkére (ítélet 11. oldala) és hivatkoznak több korábbi indiai legfelső bírósági és más indiai bírósági döntésre (ítélet 5–10. oldalai), továbbá utalnak arra is, hogy a Gangesz és a Jamuna rossz állapota indokolja a rendkívüli intézkedéseket. Az ítélet szerint az indiai alkotmány hivatkozott 48A. cikke alapján az „államnak törekednie kell arra, hogy megvédje és fejlessze a környezetet, és hogy oltalmazza az ország erdeit és vadvilágát”. Az indiai alkotmány ítéletben hivatkozott másik jogszabályhelye az 51A. cikk g) pontja, amelynek értelmében „India minden polgárának kötelessége, hogy megvédje és ápolja a természeti környezetet, beleértve az erdőket, tavakat, folyókat és a vadvilágot, és hogy együtt érezzen az élő teremtményekkel”. A bíróság kirendelt három magas rangú tisztviselőt a folyók gondnokának (ítélet 11–12. oldal), és egyúttal elrendelte azt is, hogy három hónapon belül ügyvivő tanácsot kell alapítani a folyók érdekében (ítélet 1–4. és 11. oldalai), ennek kapcsán hivatkozva egy 2000-es reorganizációs törvényre. A három gondnok kötelességeként nevesíti az ítélet, hogy a két folyó állapotát megőrizték, egyúttal hogy fejlesszék e „folyók egészségét és jólétét”; az egyik tisztviselőt pedig kirendelték a „folyók érdekeinek” jogi képviselésére is (ítélet 11–12. oldal).

Az ítélet azt követően született, hogy tisztviselők panaszt emeltek annak kapcsán, hogy két indiai állam kormánya nem működött együtt az indiai szövetségi kormánnyal egy, a Gangesz védelmét szolgáló bizottság felállításában. Szemben az ATA szabályozásával, az indiai bíróság ítélete számos részletkérdést nem rendez, így bár illegálisnak minősíti a Gangesz (például a kezeletlen szennyvíz általi) szennyezését, részleteiben már nem rendelkezik arról, hogy a 2500 km hosszú Gangesz folyó mentén miként is történjen a kezeletlen szennyvíz ügyének rendezése.¹⁷

Az indiai bíróság döntése azért is érdekes, mert – tekintettel India szövetségi állami berendezkedésére – e rendelkezés egyfajta „államközi” megoldásként is fel-

fogható, illetve tovább is fejleszthető. Mindazonáltal nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt, hogy nem sokkal később az Indiai Legfelső Bíróság felülbíráta mind az uttarakhandi felső bíróság ezen ítéletét, mind ugyan ezen bíróság egy másik – a himalájai *Gangotri* és *Yamunotri* gleccserek jogalanyiságát megállapító – ítéletét.¹⁸

Kérdő: Ha nem is ehhez fogható példák, de az értelmezést illetően vannak-e kapcsolódások az Európai Unió jogában?

B. I.: A korábban kifejtett hasznosítás alapú szemlélettől, bár elkülöli a természeti kincsek önálló jogalanyként elismerését, nem idegen az alapjogi tartalmú megközelítés, mivel az erőforráshoz, pontosabban a vízellátáshoz mint közszolgáltatáshoz való hozzáférés biztosítása is részét képezi e szemléletnek. Jól példázza mindezt az Európai Bizottság „Right2Water” európai polgári kezdeményezésre válaszként kibocsátott közleménye.¹⁹ A kezdeményezést előterjesztő polgárok jogalkotási javaslat előterjesztését kérték a Bizottságtól, „a vízhez és a szennyvízhálózathoz való, az ENSZ által emberi jogként elismert jog végrehajtása, valamint a vízellátás és a szennyvízelvezetés mindenki számára elérhető közszolgáltatással tétele érdekében.”²⁰ A kezdeményezésnek részét képezi továbbá, hogy „a vízszolgáltatás és a vízkészlet-gazdálkodás ne tartozhasson belső piaci szabályok hatálya alá, és a vízszolgáltatásokat zárják ki a liberalizációból.” A Bizottság válaszában – amelyben konkrét lépéseket és több új fellépést ígért a kezdeményezés szempontjából közvetlenül releváns területeken²¹ – megerősítette, hogy az EU Alapjogi Chartájában meghatározott jogok (így a méltósághoz való jog és az élethez való jog) relevánsak a biztonságos ivóvízhez és a jobb higiénés körülményekhez való hozzáférés tekintetében. Hivatkozott emellett az ENSZ vízhez való jogot deklaráló határozataira is mint az uniós fellépések szempontjából mértékadó eredményre.²² Látnunk kell ugyanakkor, hogy ebben az esetben a polgárok joga, közszolgáltatásokkal való ellátottsága jelenik meg értékként és nem az ember alkotta joggal szemben állítható természeti törvény értékkifejeződéséről²³ beszélünk, amellyel szorosabb összefüggésbe hozható a természeti entitások jogalanyiságának elismerése.

Hozzá kell tennünk, a közszolgáltatásokhoz való hozzáféréshez/ellátottsághoz való jog terjedelmének és szükséges eszközrendszerének (beleértve a menedzsmentet és a tulajdonosi struktúrát) igen széles az értelmezési tartománya, így abban a tekintetben is eltérőek az álláspontok, hogy a polgárok (fogyasztók) e jogosultsága mennyiben fér össze a piaci szabályok alkalmazásával. Jelen esetben a liberalizációból való kizárásra vonatkozó felhívást azzal hátrította el a Bizottság, hogy „[a]z Unió belső piaci szabályai teljes mértékben tiszteletben tartják a hatóságoknak a megfelelő minőségű szolgáltatásra vonatkozó előírások biztosítására, az alkalmazandó díjak megállapítására és az esetleges releváns [...] közszolgáltatási kötelezettségek előírására való hatáskörét”, kifejtve ennek keretében, hogy az uniós közbeszerzési szabályok biztosítják a kiválasztási folyamat átláthatósága és a legjobb ár-érték arányú

szolgáltatás garanciáit és meghagyják a tagállamok in-house szolgáltatás-szervezésre vonatkozó szabadságát. E kérdést ugyanakkor maguk az uniós intézmények sem látják egyformán, így például az Európai Parlamentnek eltérő az álláspontja a belső piac és a vízhez való jog viszonyáról.²⁴

H. M. T.: Kevésbé szokták kiemelni, hogy az uniós környezeti politikák mögött hagyományos gazdasági érdekek állnak. Az angol *policy* szó értelme nem is leplezi ezt a kapcsolatot. A szakterületi szempontokat társadalmi értékeknek feleltetik meg a döntéshozó számára, és azokat kifejezetten mérhető módon igazolják, az összehasonlíthatóság céljából. A gazdasági szempontot tehát nem hallgatják el, hanem felhasználják.

Ha megsemmélyesítünk egy közösségi értéket, valójában egy adott érdek érvényesítése hatékonyságának javítása lehet a döntő szempont. Az ennek érdekében történő befektetés hozama javulhat attól, ha az értelmezés jól sikerül, azaz a cél közösségi szinten sokak számára vonzóvá varázsolható.

A termelési és szolgáltatási érdekeltségekre gyakorolt hatások ugyanakkor tételesen mérhetők, közvetlenül vagy indirekten, vagyis adott szereplő piaci pozícióinak csökkenését nézve, ami az elfogadott preferenciák változása következtében áll be. Mindenképpen leszögezhető, hogy a közösségi értékek elismerése a gazdasági hatásmechanizmusoktól sem hatásait, sem eredetét illetően aligha lehet független.

Kérdő: Hogyan adaptálja a példát Szilágyi János Ede elképzelése Magyarországra?

SZ. J. E.: A magyar jogrendszerben a környezet valamiféle joggal történő felruházásának kérdésével az Alkotmánybíróság már a rendszerváltást követően nem sokkal foglalkozott. Minderre a korai joggyakorlatának szintézisét jelentő határozatában a következőképpen tér ki: „A környezethez való jog sajátossága abban áll, hogy alanya valójában az »emberiség« és a »természet« lehetne. Ezt a problémát szemléletesen jelzik mindazok a törekvések, amelyek a »természetnek«, vagy képviselőit a állatoknak, növényeknek stb. »jogokat« kívánnak adni, vagy »a meg nem született generációk jogairól« beszélnek.”²⁵ A nemzetközi szinten is ismert problémákra ugyanebben a határozatában az Alkotmánybíróság azonban – az akkor még nem létező ecuadori megoldással ellentétben – a következő álláspontot alakította ki: „E képes beszéd és az ilyen jogi konstrukciók azonban nem szükségesek ahhoz, hogy a »természettel« vagy a »jelen és jövő emberiséggel« szembeni jogi köteleességek megállapíthatók legyenek”,²⁶ egyúttal hozzátette, hogy az „Alkotmányban biztosított környezethez való jog a környezet védelmére és az élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami köteleiséget jelent[...] Itt tehát az alanyi jogok feladatát is jogalkotási és szervezési garanciákkal kell az államnak pótolnia.”²⁷ Az Alkotmánybíróság fenti álláspontja természetesen némileg árnyaltabb lett az idő múlásával – például, egyetértve Fodor László álláspontjával,²⁸ felértékelődött a környezethez való jog alanyi jogi oldala –, és vitathatatlan

többletet adott a kérdéskörhöz a 2011-es Alaptörvény „nemzet közös öröksége” koncepciója,²⁹ és hogy e koncepció alá a vízkészlet is besorolást nyert.

A fenti felfogástól való elszakadásként – illeszkedve bizonyos nemzetközi folyamatokhoz – került sor Magyarországon 2012. április 12–13-án az első világjogi konferencia megszervezésére. Az elképzelés lényege, hogy az ökoszisztémának, ennek bizonyos elemeinek egyfajta jogalanyiságot biztosítsanak, és ennek érdekében – az emberi jogok mintájára – előkészítsék a „*Nyilatkozat a világ alapvető jogairól*” című dokumentumot.³⁰ Később sor került bizonyos értelemben e kezdeményezés egyfajta folytatására is, amely immáron az új-zélandi Whanganui folyó jogalanyiságát vette alapul. A „*Balaton jogalanyiságának elismertetését*” célzó kezdeményezéssel elsőként 2016-ban a *Balaton Kör* fordult felhívásban a magyar kormányhoz.³¹ 2017-ben pedig a *Védegylet* és más személyek³² is felhívást bocsátottak ki, azonban immáron kiszélesítve a címzettek körét, a magyar és az európai uniós parlamentek képviselőit is ekként nevesítették. A 2017-es felhívás alapján ugyanis a *Balaton* jogalanyiságának elismerése (amelyhez elégséges a magyar jogalkotó is) csak az első lépés lenne, és ennek folytatásaként – más országokban indítandó hasonló kezdeményezésekkel összekapcsolódva – a végső cél azon vízáadóink (*Duna és Tisza*) jogalanyiságának elismertetése lenne, amelyek esetében immáron nemzetközi összefogás is szükségeltetne. Megjegyezzük, hogy a vizek jogalanyként történő elismerése ez utóbbi esetben egyfajta nemzetközi jogi jelleget is öltene, amely tehát immáron túlmutatna a nemzeti jogi szinten, vagyis e koncepciónak a nemzeti jogon túl nemzetközi dimenziói is vannak.³³

H. M. T.: Nehéz eltekinteni a potenciális csoportérdekektől a felvetés „oldalvizén”. A kezdeményezők jó szándékát a legcsekélyebb mértékben sem megkérdőjelezve, felvetődnek olyan szempontok, mint a partmenti ingatlan tulajdonosoké, a különböző kizárólagos jogokat élvező szolgáltatóké, a már érdekeltséggel rendelkező tőketulajdonosoké, a megszerzett monopóliumokat birtokló más gazdálkodóké. Innen nézve a természeti örökség státuszának változása akár befektetésnek is tekinthető, aminek magánjövödelmezősége számottevő lehet, pusztán a jogi változás következtében.

Kérdés, hogy az ilyesmi összhangban van-e a vázolt értékszempontokkal, de biztosan van olyan kockázat, amikor az alakulási irány kifejezetten eltérő a feltételezett közösségi motívumtól. Ha ezt a kiindulást követjük, akkor valójában egy állami támogatásról van szó, aminek kedvezménytelepítési rendjéről keveset tudunk. Bár természetesen lehet kifejezetten ebből kiindulni, és ekkor ezek a direkt és indirekt hatások értékükben nyilvánvalóan jól számszerűsíthetők.

Közgazdasági értelemben extern hatásokról van szó, amelyek közül az elképzelés az ún. negatív externáliákat állítja előtérbe, amikor a vizek védelmi szintjének fokozását célozza. Egyidejűleg egy gazdasági átrendeződés is természetesen bekövetkezik, amely újrendezi vagy stabilizálja (esetleg megmerevíti) az erőforrásokhoz való hozzáférés és a felhasználás viszonyait.

B. I.: Az Európai Unió joga főszabályként megállapítja a szelektív módon nyújtott³⁴ állami támogatások tilalmának elvét, meghatározott közérdekű célok azonban indokolhatják ezek megengedhetőségét.³⁵ Az EUMSZ 107. cikke (3) bekezdésének c) pontja értelmében az Európai Bizottság a belső piaccal összeegyeztethetőnek tekintheti az egyes gazdasági tevékenységek vagy gazdasági területek fejlődését előmozdító támogatást, amennyiben az ilyen támogatás nem befolyásolja hátrányosan a kereskedelmi feltételeket a közös érdekekkel ellentétes mértékben. A Bizottság megközelítése szerint az állami támogatás egyik lehetősége a környezeti negatív externáliákkal összefüggő piaci kudarcok kezelésének, mivel ennek révén az egyes vállalkozások rábírhatók magatartásuk megváltoztatására, környezetileg elviselhetőbb folyamatok bevezetésére, illetve a „zöldebb” technológiákba történő beruházásokra. A közösségi környezetvédelmi célkitűzések megvalósítása érdekében tehát az állami támogatások megengedhetők lehetnek és ebbe „belefér”, hogy a tagállam meghatározott vállalkozásokat vagy szektorokat, amelyeket ilyen szempontból hasznosnak ítélt, adókedvezményben részesítsen. A Bizottság a megengedhetőség mérlegelésénél jellemzően a fent már vázolt erőforrás-hatékonyság szempontját tartja szem előtt, látható ugyanakkor, hogy a környezetvédelmi, illetve energetikai állami támogatásokról szóló iránymutatásai – összhangban a gyakorlattal – fokozatosan bővítik ennek kereteit.³⁶

Kérdező: Hol az állam szerepe a Balaton-koncepcióban?

SZ. J. E.: Amennyiben a tulajdoni kérdéseket nézzük, annak főbb viszonyait tekintve rendezettséget tapasztalhatunk; vagyis olyan szintű jogi bizonytalanság, mint ami a Whanganui folyó esetében volt, a Zala–Balaton–Sió esetében nem állapítható meg. Ráadásul erőteljes (ezáltal egységes) állami túlsúly is tapasztalható. Így az állam kizárólagos tulajdonában van maga a Balaton (a Kis-Balaton Vízügyi Rendszerrel együtt)³⁷, a Sió³⁸ és a Zala folyó³⁹ is (az ezek vízgyűjtőjéhez tartozó minden felszín alatti víz és azok víztartó képződményei),⁴⁰ továbbá ezekhez kapcsolódó számos, azokba torkolló folyó, patak, csatorna, vízi létesítmény, amelyeket ekként nevesítenek a vonatkozó törvény mellékletében.⁴¹ Kisebb volumenben ugyanakkor – a fentiekén túl – érintettek lehetnek még olyan kisebb jelentőségű vízfolyások, csatornák, vízi létesítmények, amelyek (a) helyi önkormányzatok kizárólagos tulajdonában állnak (ha ugyanis korábban meghatározott törvények az önkormányzat tulajdonába adta azokat),⁴² illetve (b) forgalomképes állami tulajdonban⁴³ vannak, illetve (c) kisebb részben vannak egyéb tulajdonú vizek⁴⁴ is. Fontos kiemelnünk azt is, hogy a magyar állam a fenti tulajdonosi struktúrán fennálló vagyongazdálkodási, üzemeltetői struktúrán jelentős koncentrációt hajtott végre, jelentős részben a vízügyi igazgatóságok hatókörébe összpontosítva mindezt.⁴⁵ Összefoglalva a fentieket az állapítható meg, hogy a jogalanyisági kérdés kapcsán a tulajdoni-vagyongazdálkodási-üzemeltetői struktúra vonatko-

zásában – főbb vonalait tekintve – rendezett viszonyok vannak, sőt egyértelmű állami koncentráció is; habár kétségtelen, hogy több érintett vízügyi igazgatóságon keresztül működtetett mindez. Mindez felfogható egyfajta egységességnek is a Zala–Balaton–Sió viszonyrendszerében.

H. M. T.: Az állami szerep kiterjesztésében vannak kockázatok. Kétségtelen azonban, hogy az elképzelésnek nemcsak ilyen olvasata lehet. A természeti értékszempontról előtérbe állítása alapjogi értelmezést is hordoz, amelyik adott esetben a jogrend hagyományos megoldásaival szemben is kihívást tartalmaz.⁴⁶

Ha azonban csak az államnál maradunk, akkor azokra az érdekcsoportokra kell felhívni a figyelmet, amelyek képesek arra, hogy saját érdekeiket a közösségének tüntessék föl, amit az állam foglyul ejtése (*state capture*) jelenségeként szoktak leírni.

B. I.: Az államok mindenesetre – adott esetben integrációs kötelezettségeikkel szembemenve is – próbára teszik e szerep kiterjesztésének határait. Jó példa erre az energiaágazat: 2015 márciusában például az Európai Bizottság több tagállam, köztük Magyarország ellen is kötelezettségszegési eljárást⁴⁷ indított, mivel szabályozását (lényegében a „rezsiharc” jegyében hozott intézkedéseket) nem találta összhangban lévőnek az uniós joggal.⁴⁸ A Bizottság kifogásolta a rendszerhasználati díjak megállapításának módját, melynek eredményeképpen egyes fogyasztói csoportok (a háztartások és a közületek) kedvezőbb díjszabás mellett vehették igénybe a gázhálózatot, mint más fogyasztói körök. Problémaként merült fel továbbá a „figyelembe nem vehető költségek” kategóriája: a szabályozás több olyan költséget is meghatározott – köztük az évente több tízmilliárd forintos tételt kitevő közműadót –, amelyeket a közműszolgáltatók nem háríthattak át a felhasználókra. A Bizottság – a hivatal (mint szabályozó hatóság) függetlensége szempontjából – kifogásolta továbbá, hogy a rendszerhasználati díjak számításának részletszabályait az energiahivatal elnöke olyan rendeletben állapíthatta meg, amelynek bíróság előtti megtámadására a szolgáltatóknak nincs lehetőségük. A magyar kormány által válaszként meghozott két MEKH rendelet,⁴⁹ bár valóban egyfajta „EU-konform” engedménynek tekinthető a kormányzat részéről,⁵⁰ a szabályozási rendszert alapvetően nem változtatta meg, a korábbi rendelkezések piaci szereplőkre és folyamatokra gyakorolt hatása pedig még úgy sem fordítható vissza. Ahhoz viszont épp elegendő volt, hogy a Bizottság ne léptesse újabb (már bírósági) szakaszba az eljárást.⁵¹ Megjegyzendő, hogy a Bizottság által 2017-ben indított kötelezettségszegési eljárások közül a környezetvédelmi tárgyúak száma volt a legmagasabb (716-ból 173 eset).⁵²

Kérdő: Csak az állam ügye ez a problémaegyüttes, illetve annak kezelése?

H. M. T.: Semmiképpen sem. A kérdéskör további rétege az üzleti szempont. A jogállási változás új vállalkozói

pozíciókat teremt. Egyeseket gyengít, amelyeket terhelnek az újonnan keletkeztetett kötelezettségek. Másokat viszont kifejezetten tőkéhez juttat, aminek hozadékaival tulajdonosaik szabadon rendelkezhetnek.

Igaz ez mindjárt a vállalati viszonyokra. A jogalanyiságot megtestesítő profitorientált vagy akár közhasznú szervezet eredményére döntő hatással lesz az elnyert státusz. A kiváltságos jogokat gyakorló mindenképpen megszemélyesíti a koncepció emelkedett alapmotívumát. Az igazgatóság, illetve a tulajdonosi stratégiai döntések meghozatalának jogával fölruházott vezető testület (*board of trustees*) kiváltságos üzleti pozíció birtokába kerül.

Ha a tulajdonosi jogok gyakorlója döntő részben vagy kizárólagosan az állam, a leselkedő veszélyek nem kevésbé nagyok. Ha részesedések birtoklásával realizálódik a pozíció, akkor az üzletpolitika meghatározója rendelkezik az eredmény fölött. Ha nem is kizárólag annak maximalizálása lehet a cél, a gazdálkodás kontrollja a piacgazdaság környezetében igen lényeges szempont, aminek érvényesítése a gazdasági integráció közegeiben nem lenne mellőzhető.

Meglehet azonban, hogy az állami szerep közhatalmi úton, azaz a közigazgatás útján érvényesül. A gazdálkodás érvényesítése ekkor a közjog keretein belül marad, ami a gazdasági-pénzügyi eredmény értékelhetőségének rovására megy. Egyúttal azonban az általánosan választott tagságon alapuló testületi kontroll elvileg nagyobb szerepet nyerhet.

A gazdálkodás részletei mellett felértékelődik a gazdasági regulatív szabályozás önállósága, pontosabban annak lehetőség szerinti védelme. A rendszerbe épített támogatás miatt mindenképpen jelentkezik annak vonzó természete (ún. légypapírhatás). A jogalanyiság hasznosításából származó előnyök, illetve az annak révén elérhető többlethozadék az érintett ágazatok teljes eredménye realizálásának forrásává válik. A tapasztalatok szerint ennek közösségi kontrollja tartósan nem könnyen valósulhat meg az érintett szereplőktől függetlenül.

Kérdő: A jogalanyiság oldalvizén tehát akarva-akaratlan tiszta értékek nemes dilemmái, másfelől tisztázatlanságok fenyegetései egyaránt feltűnedeznek. Hasonló kettősséget szemléltet az irodalom, a művészet, amikor éppen a víz körforgásával jelképezett univerzalizációt hordozó motívumok kifejezésére nemegyszer a „tisztá hó és sár” jelenvalóságát idézi fel nekünk.

Az írás alapjául szolgáló elképzelés⁵³ szakmai vitájára az Állampolgári Jogok Országgyűlési Biztosának Hivatalában, a Jövő Nemzedékek Szószólója együttműködése által biztosított keretek között került sor, az MTA ÁJB Közjogi Albizottsága szervezésében.⁵⁴ Jelen közös gondolkodás célja nem a javaslat „végigvitele” – az egyeztetésnek más fórumai lesznek. A fellelt koncepció alapjának gyökereit és elterjedtségének kereteit feszegetjük, figyelemmel a környezeti politika határaitra és újabban felmerülő korlátaira.⁵⁵

Jegyzetek

- 1 A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar közös, MTA-DE Közösalkotmányi Kutatócsoportjának „Az állami szabályozó szerepek újraértékelődése a szolgáltatásokban” c. projektje keretében készült.
- 2 A víz különböző jogi vonatkozásait központba állító szabályozási koncepciókról I. Szilágyi János Ede: Vízszemléletű kormányzás – vízpolitika – vízjog. Miskolci Egyetem, Miskolc 2018. L. továbbá ezek előzményeit: Szilágyi János Ede: Vízjog. Miskolci Egyetem, Miskolc 2013. 57–242. o.
- 3 Az EEO hatályba lépésével a környezetpolitikán kívüli a tagállamok az Unió (akkor még Európai Gazdasági Közösség) hatásköreit olyan új területekkel bővítették mint a szociális politika, a gazdasági és társadalmi kohézió és a technológiai kutatás-fejlesztés.
- 4 EGK-Szerződés 130r cikk (1) bekezdés.
- 5 A környezeti követelmények más szakpolitikákba való integrációjának követelményét már az EGK-Szerződés 130r. cikk (2) bekezdése tartalmazta: „[...] A környezetvédelmi követelmények részét képezik a Közösség egyéb politikáinak. [...]”.
- 6 Az uniós környezetpolitika alapelveiről és az akcióprogramokról bővebben I. Fodor László: Környezetjog. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen 2014. 74–77. o.
- 7 Az Európai Unió vízüdelmi szabályozásának alapjairól és a vízügyi politikájáról bővebben I. Bárdi Gyula: Környezetjog. Szent István Társulat, Budapest 2011. 324–334. o.
- 8 Az Európai Parlament és a Tanács 2000/60/EK irányelve (2000. október 23.) a vízpolitika terén a közösségi fellépés kereteinek meghatározásáról, HL L 327., 2000.12.22., 1–73. o. (a továbbiakban: víz-keret irányelv).
- 9 Az Európai Parlament és a Tanács 2014/23/EU irányelve (2014. február 26.) a koncessziós szerződésekről, HL L 94., 2014.3.28., 1–64. o.
- 10 Az uniós vízpolitika két meghatározó jogi instrumentumát az édesvízkészletek védelmét és megfelelő kezelését célzó víz-keretirányelv, illetve a tengeri erőforrások tekintetében hasonló célú tengervédelmi stratégiáról szóló keretirányelv [Az Európai Parlament és a Tanács 2008/56/EK irányelve (2008. június 17.) a tengeri környezetvédelmi politika területén a közösségi fellépés kereteinek meghatározásáról. HL L 164., 2008.6.25., 19–40. o.] képezi.
- 11 A transzatlanti világban ezek közül az egyik leggyakrabban hivatkozott elképzelés: Christopher Stone: Should Trees Have Standing? *Southern California Law Review* 1972. 45. évf. 450–501. o. A joggyakorlatot tekintve pedig I. William O. Douglas bíró különvéleményét az USA legfelsőbb bíróságán a *Sierra Club v. Morton*, 405 U.S. 727 (1972) ügyben.
- 12 A nemzetközi előzmények összefoglalásaként I. pl. Lidia Cano Pecharroman: Rights of Nature: Rivers That Can Stand in Court. *Resources* 2018. (július 13.) 1–14. o., doi:10.3390/resources7010013.
- 13 Az ecuadori alkotmány elfogadását követően került sor a bolíviai alkotmány megújítására is, amely a természet védelme kapcsán számos hasonlóságot mutat az ecuadorival; I. erről Cano Pecharroman: i. m. 4. o.
- 14 Az ecuadori Loja Tartomány Bíróság 11121-2011-0010. számú, 2011. március 30. hozott ítélete; forrás (2018.03.24.): <http://consultas.funcionjudicial.gob.ec/informacionjudicial/public/informacion.jsf>
- 15 Vö. Cano Pecharroman: i. m. 9–10. o.
- 16 Mohd. Salim Versus State of Uttarakhand and others case, judgement of the High Court of Uttarakhand at Nainital, 2017.03.20., Writ Petition (PIL) No.126 of 2014.
- 17 Az ügy háttere kapcsán I. még: Michael Safi: Ganges and Yamuna rivers granted same legal rights as human beings. *The Guardian* 2017. március 21., <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/21/ganges-and-yamuna-rivers-granted-same-legal-rights-as-human-beings> (2017.08.06.); valamint Tribune International Desk: After New Zealand, India's Ganges gains legal status of a person. *Dhaka Tribune* 2017. március 20., <http://www.dhakatribune.com/world/south-asia/2017/03/20/new-zealand-indias-ganga-gains-legal-status-person/> (2017.08.06.).
- 18 Cano Pecharroman: i. m. 8. o.
- 19 Az Európai Bizottság közleménye a „Minden embernek joga van a vízhez és a megfelelő higiénés körülményekhez! A víz közzé, nem árucikk!” európai polgári kezdeményezéséről. COM (2014)177 végleges.
- 20 <http://ec.europa.eu/citizens-initiative/public/initiatives/finalised/details/2012/000003>
- 21 Megjegyzendő, hogy ezek között a kezdeményezésben kért jogalkotási javaslat kidolgozása nem szerepelt.
- 22 Többek között az ENSZ Közgyűlésének 2010. augusztus 3-i 64/292. sz. határozata, valamint az ENSZ Emberi Jogi Tanácsának 2008. március 28-i 7/22. sz. határozata és 2010. október 6-i 15/9. sz. határozata, amelyek elismerik a biztonságos ivóvízellátáshoz és a megfelelő higiénés körülményekhez való jogot.
- 23 Bővebben erről Bányaí Orsolya: Természeti (isteni) törvényeket sért az ember alkotta jog? *kozjavarok.hu blog* 2018. június 6. <http://kozjavarok.hu/termeszeti-isteni-torvenyeket-sert-az-ember-alkotta-jog/> (2018.08.10.)
- 24 A Bizottság és a Parlament vitájáról bővebben I. Hutóczki Katalin – Bartha Ildikó: Az Európai Parlament a vízhez való jogról: Közzé, nem árucikk. *kozjavarok.hu blog* 2015. szeptember 13. <http://kozjavarok.hu/az-europai-parlament-vizhez-valo-jogrol-kozz-ne-arucikk/> (2018.08.10.)
- 25 28/1994. (V. 20.) AB határozat, III/3. a) pont.
- 26 28/1994. (V. 20.) AB határozat, III/3. a) pont.
- 27 28/1994. (V. 20.) AB határozat, III/3. b) pont. Az Alaptörvény alapján ítélkező Alkotmánybíróság joggyakorlata ezen értelmezés vonatkozásában – meglátásunk szerint – új elemet nem hozott; I. 16/2015. (VI. 5.) AB határozatot, amelynek újdonságát leginkább az adta, hogy a visszalépés tilalmát szervezeti kérdésekben is megállapította. A kérdéskör értelmezése kapcsán I. még különösen Bárdi Gyula: A környezethez való jog – újrátöltve. *Acta Humana* 2016. 2. sz. 7–25. o.; Bárdi Gyula: Right to Environment – Procedural Guarantees. In: *Environmental Democracy and Law* (szerk. Bárdi Gyula). Europa Law Publishing, Groningen–Amsterdam 2014. 77–94. o.; Fodor László: Környezetvédelem az Alkotmányban. Gondolat Kiadó, Budapest–Debrecen 2006; Solyom László: A jövő nemzedékek jogai és ezek képviselete a jelenben. In: *A jövő nemzedékek jogai* (szerk. Jávör Benedek). Védegylet, Budapest 2000. 37–46. o.
- 28 Fodor: Környezetjog... 106–108. o.
- 29 Szilágyi János Ede: Változások az agrárjog elméletében? *Miskolci Jogi Szemle* 2016. 1. sz. 47–48. o.
- 30 Nyilatkozat a világ alapvető jogairól [2012]. http://vedegylet.hu/vilagjog/nyilatkozat_a_vilag_alapveto_jogairol.pdf (2017.08.06.)
- 31 Balatoni Kör: Önálló jogalanyi státuszt a Balatonnak, 2016. november 28. <http://www.hirbalaton.hu/balatoni-kor-onallo-jogalanyi-statuszt-a-balatonnak/> (2017.08.06.)
- 32 Védegylet Egyesület et al: Balaton – Ismerjük el a Balaton és Európa nagy tavainak, folyóinak alapvető jogait, 2017 április, <http://vedegylet.hu/balaton/> (2017.08.06.)
- 33 Védegylet Egyesület: i. m.
- 34 Azaz megkülönböztetett, csak meghatározott vállalkozásoknak vagy szektoroknak nyújtott állami támogatások.
- 35 L. az az Európai Unió Működéséről szóló Szerződés (a továbbiakban: EUMSZ) 107. cikkének (2) és (3) bekezdéseit.
- 36 A 2008-as iránymutatás (Közösségi iránymutatás a környezetvédelem állami támogatásáról, HL C 82., 2008.4.1., 1–33. o.) például a 2001-eshez képest jelentősen megnöveli a támogatási intenzitás értékét, sőt az elszámolható költségek 100%-os megtérítésére is lehetőséget ad, illetve rendelkezik a támogatások bejelentésére vonatkozó eljárások egyszerűsítéséről, illetve meghatározott összehatár alatti támogatások bejelentési mentességéről. A 2014–2020 időszakra szóló iránymutatás (HL C 200., 2014.6.28., 1–55. o.) pedig tematikusan bővíti a megengedhetőnek tekinthető környezetvédelmi és energetikai intézkedések körét.
- 37 A nemzeti vagyonról szóló 2011. CXCVI. törvény, 4. § (1) bek. d) pont, 1. melléklet (az állam kizárólagos tulajdonában lévő dolgok) A) rész III.1. pont.
- 38 2011:CXCVI. törvény, 4. § (1) bek. d) pont, 1. melléklet A) rész I.1. pont.
- 39 2011:CXCVI. törvény, 4. § (1) bek. d) pont, 1. melléklet A) rész I.4. pont.
- 40 2011:CXCVI. törvény, 4. § (1) bek. d) pont.
- 41 2011:CXCVI. törvény, 4. § (1) bek. d)–e) pontok, 1. melléklet.
- 42 2011:CXCVI. törvény, 5. § (3) bek. d) pont. Ilyen vagyonátadásról I. a 1991: XXXIII. törvényt.
- 43 A vízgazdálkodásról szóló 1995: LVII. törvény, 6. § (6) bek.
- 44 Pl. az 1995: LVII. törvény 6. § (4) bekezdése alapján.
- 45 A folyamatot részleteiben dolgozza fel Szilágyi János Ede (szerk.): Agrárjog. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc 2017. 128–129., 132–134. o.; Szilágyi János Ede: Aktualitások a mezőgazdasági vízjog köréből. In: *Honori et virtuti* (szerk. Gellén Klára). Pólay Elemér Alapítvány, Szeged 2017. 430–432. o.
- 46 L. és vö. a következők: Bányaí: i. m.
- 47 Az uniós kötelezettségesség eljárássokat a Bizottság vagy valamely (másik) tagállam indíthatja a tagállam(ok) ellen, ha úgy ítéli meg, hogy nem teljesítette az uniós jogból eredő kötelezettségeit (I. az EUMSZ 258–260. cikkei).
- 48 Bővebben e kötelezettségesség eljárásról I. Szilágyi Dániel: Energiaszabályozás: rezsi-csökkentés EU-konform módon? *kozjavarok.hu blog* 2016. október 29. <http://kozjavarok.hu/energia-szabalyozas-rezsi-csokkent-es-eu-konform-modon/> (2018.08.6.)
- 49 Magyar Energetikai és Közmű-szabályozási Hivatal (MEKH) elnökének 7/2016. és 8/2016. számú rendelete.
- 50 A rendeletek pusztán általános elvek és keret-szabályok meghatározására korlátozódnak, amelyek megalapozzák a konkrét rendszer-használati díjak határozati úton történő megállapítását, lehetővé téve az energiaszolgáltatók számára a bírósági jogorvoslat igénybe vételét.
- 51 Erre csak három évvel az eljárás megindítását követően, 2018. júliusában került sor.
- 52 L. az Európai Bizottság 2017-es éves jelentését az uniós jog alkalmazásáról: https://ec.europa.eu/info/publications/2017-commission-report-and-factsheets-monitoring-application-eu-law_en (2018.08.17.)
- 53 L. Szilágyi János Ede: A víz jogalanyisága új-zélandi példájának alkalmazhatósága a Balaton és a magyar jog viszonyrendszerében. Megjelenés alatt, *Pro Futuro* 2018. 2. sz. (Készült a 1. jegyzetben megjelölt kutatás keretében.)
- 54 „A Balaton jogi meghatározásának új lehetőségei az új-zélandi Whanganui folyó jogalanyisága tükrében” címmel, 2018. április 24-én tartott szakmai műhelybeszélgetés. Az elhangzottak összefoglalását és tartalmi elemzését I. Bördás Péter: A Balaton, mint jogalany büntethető lenne? *kozjavarok.hu blog* 2018. május 23., <http://kozjavarok.hu/balaton-mint-jogalany-buntetheto-lenne/> (2018.07.21.)
- 55 Az alapul fekvő kutatás (1. jegyzet) más szakpolitikákat is vizsgál a felvetett szempont szerint. A Közigazgatási Albizottság pedig teret enged jelen és más „ágazatközi” vitáknak.

KÖZJOGI SZEMLE

ORBÁN ENDRE
Quo vadis,
„alkotmányos identitás”?
1. oldal

**HORVÁTH M. TAMÁS -
SZILÁGYI JÁNOS EDE -
BARTHA ILDIKÓ**
Hó és sár: a víz mint
érték vagy érdek.
Képzelt beszélgetés
a víz jogalanyisága
felvetésének ürügyén
14. oldal

HOFFMAN ISTVÁN:
Szociális jog
és az alaptörvény.
Az államcél és annak
teljesülése
20. oldal

RAB HENRIETT
A new governance
elmélet szerepe
a foglalkoztatásban
29. oldal

KECSŐ GÁBOR
Az Alaptörvény hatása
az államháztartási jogra
- különös tekintettel az
eladósodás fékezésére
35. oldal

BORDÁS PÉTER
Smart taxation:
okos adózás a hazai
adórendszerben
47. oldal

BALOGH ÉVA
A precedens jellegű
bíráskodás elemei
az Emberi Jogok Európai
Bírósága gyakorlatában:
a közszereplők túrési
kötelezettségének
fokozatossága
53. oldal

SEBESTYÉN ANDREA
Az Isztambuli Egyezmény
alapelvei.
Válaszképpen Gyöngyösi
Zoltán tanulmányára
61. oldal

STÁNICZ PÉTER
Szabályozási deficit
és diszkrimináció
a névváltoztatási
eljárásban:
az Alkotmánybíróság
döntése egy transz-
szexuális menekült
ügyében
69. oldal

**HOFFMAN ISTVÁN -
PAPP DOROTTYA -
BURJÁN EVELIN -
CSEH KRISTÓF BALÁZS -
DANCS TAMÁS -
JUGOVICS ANDREA -
KISS ANITA -
LÉVAY MELITTA -
MATOS LILLA -
MOLNÁR CSABA -
NÉMET NOÉMI -
ÖKRÖS DÁVID -
VASAS ZSOLT RENÁTÓ**
Fakultatív feladatok
összehasonlító vizsgálata
- magyarországi
és szlovéniai
önkormányzatoknál
71. oldal

BÁRÁNDY GERGELY
Törvényalkotási reform
a kétharmad elvesztése
után, s közvetlenül azelőtt
(2014-2018)
83. oldal

3

XI. évfolyam,
2018. szeptember
www.hvgorac.hu

hvgorac

TEMATIKUS JOGI SZAKLAPOK